

COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2012. Цей переклад було замовлено за підтримки Трастового фонду з прав людини Ради Європи (www.coe.int/humanrightstrustfund). Переклад не є обов'язковим для Суду. Для додаткової інформації дивіться повний текст копірайту наприкінці цього документа.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court. For further information see the full copyright indication at the end of this document.

© Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme, 2012. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour. Pour plus de renseignements veuillez lire l'indication de copyright/droits d'auteur à la fin du présent document.

ВЕЛИКА ПАЛАТА

СПРАВА YUMAK AND SADAK v. TURKEY

(Заява № 10226/03)

РІШЕННЯ

СТРАСБУРГ

8 липня 2008 року

Це рішення є остаточним, але в його тексті можливі редакційні правки.

У справі Yumak and Sadak v. Turkey [Юмак та Садак проти Туреччини],

Європейський суд з прав людини, засідаючи Великою палатою у такому складі:

Боштян М. Зупанчіч (Boštjan M. Zupančič), *Голова*,
Пієр Лорензен (Peer Lorenzen),
Франсуаза Тулкен (Françoise Tulkens),
Джозеп Касадевал (Josep Casadevall),
Різа Тюрмен (Rıza Türmen),
Корнеліу Бірсан (Corneliu Bîrsan),
Володимир Буткевич (Volodymyr Butkevych),
Ніна Важіч (Nina Vajić),
Анатолій Ковлер (Anatoly Kovler),
Владіміро Загребельскі (Vladimiro Zagrebelsky),
Елізабет Стейнер (Elisabeth Steiner),
Хав'єр Боррєго Боррєго (Javier Borrego Borrego),
Ханлар Хаджієв (Khanlar Hajiyev),
Ренате Ягер (Renate Jaeger),
Ян Шікута (Ján Šikuta)
Ізабел Берро-Лефевр (Isabelle Berro-Lefèvre),
Пааіві Хірвелаа (Päivi Hirvelä), *судді*,

та Вінсент Бергер, *юрисконсульт*,

після обговорення у закритому засіданні 21 листопада 2007 року та 4 червня 2008 року,

виносить таке рішення, яке було прийнято в останній із згаданих днів:

ПРОЦЕДУРА

1. Справу розпочато за заявою (№10226/03) проти Республіки Туреччина, поданою до Суду відповідно до статті 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод ("Конвенція") двома громадянами Туреччини, паном Мехметом Юмаком (Mehmet Yumak) та паном Ресулом Садаком (Resul Sadak), 1 березня 2003 року.

2. Заявників, яким було надано юридичну допомогу, представляв пан Т. Елчі (T. Elçi), адвокат, що практикує в місті Діярбакир (Diyarbakır). Уряд Туреччини ("Уряд") представляла Уповноважена особа Республіки Туреччина при Суді.

3. Заявники стверджували, що виборчий поріг у 10%, установлений для виборів до національного парламенту, становив втручання у вільне вираження думки народу при обранні законодавчого органу. Вони посилалися на статтю 3 Першого протоколу.

4. Заяву було розподілено до Другої секції Суду (пункт 1 правила 52 Регламенту Суду). 9 травня 2006 заяву було визнано частково прийнятною Палатою цієї Секції, що складалася з таких суддів: Жан-Поль Коста (Jean-Paul Costa), Ірен Кабрал Баррето (Ireneu Cabral Barreto), Різа Тюрмен, Міндіа Угрехелідзе (Mindia Ugrehelidze), Антонелла Мулароні (Antonella Mularoni), Елізабет Фура-Сандстром (Elisabet Fura-Sandström) та Драголюб Поповіч (Dragoljub Popović), а також Саллі Долл (Sally Dollé), секретаря Секції.

5. Слухання по суті справи (пункт 3 правила 54) було проведено публічно в Палаці прав людини в Страсбурзі 5 вересня 2006 року.

6. У своєму рішенні від 30 січня 2007 року (рішення Палати) Палата вирішила п'ятьма голосами проти двох, що порушення статті 3 Першого протоколу було відсутнє. До рішення було долучено спільну окрему думку, що не збігалася з думкою більшості, суддів Ірен Кабрал Баррето та Антонелли Мулароні.

7. 21 квітня 2007 року заявники звернулися з проханням направити справу до Великої палати на підставі статті 43 Конвенції. 9 липня 2007 року колегія Великої палати задовольнила це прохання.

8. Склад Великої палати був визначений відповідно до положень пунктів 2 і 3 статті 27 Конвенції та правила 24 Регламенту Суду.

9. Заявники та Уряд подали кожен свої письмові зауваження щодо суті справи. Також було отримано позицію Міжнародної групи за права меншин (Minority Rights Group International), неурядової організації, що знаходиться в Лондоні, якій Голова дав дозвіл долучитися за процедурою письмового провадження (пункт 2 статті 36 Конвенції та правило 24).

10. Відбулося публічне слухання в Палаці прав людини в Страсбурзі 21 листопада 2007 року (пункт 3 правила 59).

До Суду з'явилися:

(a) *від Уряду*

Пан М. ОЗМЕН (M. ÖZMEN),	<i>Уповноважена особа при Суді,</i>
Пан Х. ХЮНЛЕР (H. HÜNLER),	<i>юрист,</i>
Пані А. ОЗДЕМІР (A. ÖZDEMİR),	
пані В. СІРМЕН (V. SIRMEN),	
Пані Ю. РЕНДА (Y. RENDA),	
Пані О. ГАЗ'ЯЛЕМ (Ö. GAZIALEM),	<i>радники;</i>

(b) *від заявників*

Пан Т. ЕЛЧІ,	<i>Представник,</i>
Пан Т. ФІШЕР (T. FISHER),	
Пані Е. ФРАНК (E. FRANK),	<i>радники,</i>
Пан Р. САДАК,	<i>заявник.</i>

Суд заслухав виступи пана Елчі та пана Озмена, а також відповіді пана Фішера та пана Озмена на запитання кількох суддів.

ФАКТИ

I. ОБСТАВИНИ СПРАВИ

11. Заявники народилися, відповідно, в 1962 та 1959 роках і проживають у Ширнаку (Şirnak). Вони брали участь у парламентських виборах 3 листопада 2002 року в якості кандидатів від Народної демократичної партії (DEHAP) у провінції Ширнак, але жоден з них не був обраний.

A. Парламентські вибори 3 листопада 2002 року

12. Після землетрусів 1999 року Туреччина пройшла через дві серйозні економічні кризи у листопаді 2000 року та лютому 2001 року. За цим послідувала політична криза, зумовлена, по-перше, станом здоров'я тодішнього Прем'єр-міністра та, по-друге, численними внутрішніми розбіжностями всередині правлячої коаліції – групи з трьох політичних партій.

13. Саме в такому контексті 31 липня 2002 року Великі національні збори Туреччини (“Національні збори”) вирішили наблизити дату проведення наступних парламентських виборів до 3 листопада 2002 року.

14. На початку вересня три політичні партії лівого спрямування – Народна демократична партія (HADEP), Трудова партія (EMEP) та Демократична соціалістична партія (SDP) – вирішили сформувати “Блок праці, миру та демократії” та утворити нову політичну партію – DEHAP. Заявники почали виборчу кампанію як провідні кандидати від нової партії у провінції Ширнак.

15. Такі передвиборчі альянси вже формувалися в 1991 році, оскільки Націоналістична трудова партія (MÇP – наступниця та попередниця MHP) та Реформістська демократична партія (IDP) забезпечили місця для своїх кандидатів шляхом об'єднання зі списком Партії добробуту (RP), а Народна трудова партія (HEP – попередниця DEHAP) виграла 18 місць у парламенті, включивши своїх кандидатів у список Народної соціал-демократичної партії (SHP). У такий спосіб деяким партіям, які навряд чи отримали б 10% від загальнонаціональної кількості голосів, інколи вдавалося отримати

парламентське представництво: вони приєднуються до списку більшої партії, а потім, після обрання, залишають її та йдуть своїм шляхом – або в якості незалежних членів парламенту, або під прапором іншої партії.

16. У результаті виборів 3 листопада 2002 року у провінції Ширнак список ДЕНАР отримав 47449 з 103111 поданих голосів або приблизно 45,95%. Проте, оскільки партія не змогла подолати національний бар'єр у 10%, заявники не були обрані. Три місця, виділені провінції Ширнак, були розподілені таким чином: два місця відійшли АКР (*Adalet ve Kalkınma* – Партія справедливості та розвитку, партія консервативного правого спрямування), яка отримала 14,05% (14460 голосів), і одне місце пану Татару (Tatar), незалежний кандидат, який отримав 9,69% (9914 голосів).

17. З 18 партій, які взяли участь у виборах, лише АКР та СНР (*Cumhuriyet Halk Partisi* – Народна республіканська партія, партія лівого спрямування) змогли подолати 10% поріг. Маючи 34,26% поданих голосів, АКР виборола 363 місця, 66% місць в Національних зборах. СНР, яка здобула підтримку 19,4%, отримала 178 місця або 33% від загальної кількості. Також було обрано 9 незалежних кандидатів.

18. Проте не тільки ДЕНАР, яка здобула 6,22%, але й багато інших політичних партій не змогли отримати місця в парламенті. До них належали Партія істинного шляху (DYP, правоцентристська), Партія національної дії (MHP, націоналістична), Партія молоді (GP, центристська) та Партія батьківщини (ANAP, правоцентристська), які отримали відповідно 9,54%, 8,36%, 7,25% та 5,13% поданих голосів.

19. Результати цих виборів загалом сприймалися як великий політичний скандал. Не лише частка електорату, яка не була представлена в парламенті, досягла рекордного для Туреччини рівня (приблизно 45%), але, крім того, рівень тих, хто не проголосував (22% зареєстрованих виборців), уперше з 1980 року перевищив 20%. У результаті, сформовані після виборів Національні збори були найменш представницькими після 1946 року – року, коли було вперше запроваджено багатопартійну систему. Крім того, уперше з 1954 року лише дві партії були представлені в парламенті.

20. Для пояснення непередставницькості Національних зборів деякі коментатори посилалися на кумулятивний ефект низки чинників, не пов'язаних з існуванням високого національного бар'єра. Наприклад, через явище протестного голосування, пов'язаного з економічною та політичною кризою, п'ять партій, які вибороли місця на парламентських виборах 1999 року, – у тому числі три з тих, що формували правлячу коаліцію між 1999 та 2002 роками, – не змогли подолати 10% поріг у 2002 році і таким чином були позбавлені представництва в парламенті. Також на результати мала вплив

електоральна фрагментація, оскільки численні спроби сформувати передвиборчі коаліції були безуспішними.

21. Після цих виборів АКР, яка мала абсолютну більшість в парламенті, сформувала уряд.

В. Парламентські вибори 22 липня 2007 року (відбулися після рішення Палати)

22. На початку травня 2007 року парламент Туреччини вирішив провести дострокові парламентські вибори, обравши 22 липня 2007 року як дату. Цьому рішенню передувала політична криза внаслідок нездатності парламенту обрати нового Президента Республіки, котрий повинен був замінити Ахмета Недждета Сезера (Ahmet Necdet Sezer) до того, як 16 травня 2007 року збіг його єдиний семирічний строк повноважень. За звичайного розвитку подій ці вибори повинні були бути проведені 4 листопада 2007 року.

23. Чотирнадцять політичних партій взяли участь у виборах, що відзначилися двома рисами. По-перше, спостерігалася сильна мобілізація електорату після президентської кризи, оскільки частка участі у виборах зросла до 84%. По-друге, політичні партії використовували дві передвиборчі стратегії для обходу 10% бар'єра. Партія демократичних лівих (DSP) взяла участь у виборах під прапором СНР, партії-конкурента, і таким чином змогла здобути 13 місць. Партія за демократичне суспільство (ДТР, прокурдська, лівого ухилу) виставила своїх представників як незалежних кандидатів, використовуючи позначку "Тисяча надій"; вона також підтримала деяких турецьких кандидатів лівого спрямування. Цей рух був підтриманий іншими дрібними групами лівого спрямування, такими як ЕМЕР, SDP та ÖDP (Партія свободи та демократії, соціалістична). Було висунено більше 60 незалежних кандидатів у приблизно 40 провінційних округах.

24. АКР, СНР та МНР змогли подолати 10% бар'єр на цих виборах. Отримавши 46,58% поданих голосів, АКР здобула 341 місце або 62% від загальної кількості. СНР з 20,88% голосів виборола 112 місць, 20,36% від загальної кількості; проте 13 депутатів, згаданих вище у параграфі 23, у подальшому вийшли зі складу СНР та повернулися до DSP, своєї первинної партії. МНР, яка отримала 14,27% голосів, здобула 71 місце або 12,9% від загальної кількості.

25. Сильні результати незалежних кандидатів були однією з головних рис виборів 22 липня 2007 року. Незалежні зникли з Національних зборів у 1980 році, але знову з'явилися в 1999 році, коли їх було троє. У 2002 році було обрано 9 незалежних членів парламенту із загальнонаціональної кількості 260 незалежних кандидатів. На виборах 22 липня 2007 року було обрано 27 незалежних депутатів.

Зокрема, більше 20 кандидатів “Тисячі надій” були обрані, отримавши приблизно 2,23% поданих голосів; вони приєдналися після виборів до DTP. DTP, яка мала 20 членів парламенту – мінімальну кількість, необхідну для формування парламентської групи, таким чином змогла це зробити. До незалежних також належали депутат-соціаліст (колишній голова ÖDP), депутат-націоналіст (колишній голова націоналістичної Партії великого союзу – BVP) та депутат-центрист (колишній голова ANAP).

26. Уряд був сформований АКР, яка знову отримала абсолютну більшість у парламенті.

II. ВІДПОВІДНЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО І ПРАКТИКА

A. Конституційний та законодавчий контекст

1. Конституція

27. Стаття 67 Конституції, зі змінами від 23 липня 1995 року, передбачає:

“Громадяни мають право обирати та бути обраними на виборах, брати участь у політичній діяльності незалежно або як члени політичної партії, а також брати участь у референдумах відповідно до визначених законом правил.

Вибори та референдуми проводяться під управлінням і наглядом судової влади та відповідно до принципів вільних, рівних, таємних та загальних виборів в одному раунді голосування при публічному підрахунку голосів та встановленні результатів виборів. Тим не менше закон повинен передбачати належні положення для того, щоб турецькі громадяни, які проживають за кордоном, могли скористатися правом голосу.

Кожен турецький громадянин віком не менше як вісімнадцять років має право голосувати та брати участь у референдумах.

Реалізація цих прав регулюється законом.

Діючі службовці збройних сил, офіцери-кадети та особи, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, крім засуджених за ненавмисні злочини, не мають права голосу.

Національна виборча комісія визначає заходи, що вживаються для гарантування безпеки підрахунку та встановлення результатів голосування у в'язницях та місцях тримання під вартою, а відповідні дії проводяться у присутності уповноваженого судді, який керує та контролює їх.

Виборчі закони повинні знайти баланс між справедливим представництвом та урядовою стабільністю.

Зміни до виборчих законів не застосовуються до виборів, що проводяться упродовж року після набуття ними чинності.”

28. Стаття 80 Конституції передбачає:

“Члени Великих національних зборів Туреччини представляють всю націю, а не регіони чи осіб, які їх обрали.”

29. Відповідно до положень статті 95 Конституції та статті 22 Закону №2820 про політичні партії, політична партія, яка має принаймні двадцять депутатів, може сформувати парламентську групу.

2. Виборча система

30. Закон №2839 про вибори членів Національних зборів, що був опублікований в Офіційному бюлетені 13 червня 1983 року, визначає правила щодо системи парламентських виборів.

31. Турецькі Великі національні збори – це однопалатний парламент, що наразі має 550 членів, які обираються строком на п’ять років. Вибори проводяться в округах, які утворюють 81 провінція, в один раунд голосування. Вибори проводяться на всій території країни в один день; виборче право є вільним, рівним, загальним та таємним. Підрахунок голосів та встановлення результатів здійснюється публічно. Кожна провінція представлена в парламенті принаймні одним депутатом. Інші місця розподіляються пропорційно до місцевого населення. Провінції, у яких розподіляється від одного до 18 мандатів, утворюють один округ; ті, що мають від 19 до 35 мандатів, діляться на два округи; Стамбул, який має більше 35 мандатів, ділиться на три виборчі округи.

32. Стаття 16 Закону №2839 передбачає:

“... [П]олітичні партії не мають право висувати спільні списки...”

33. Стаття 33 Закону №2839 (зі змінами від 23 травня 1987 року) передбачає:

“На національних виборах партії не одержують місць, якщо вони не отримали більше 10% від загальнонаціональної кількості поданих дійсних голосів... Незалежний кандидат, що обирається за списком політичної партії, може бути обраним, лише якщо список відповідної партії набере достатньо голосів для подолання 10% національного бар’єра...”

34. Для розподілу місць використовується система пропорційного представництва д’Ондта. Цей метод – за яким подані за кожен список голоси спочатку діляться на ряд цілих чисел (1, 2, 3, 4, 5 і так далі), а місця потім надаються спискам, які мають найбільші частки, - сприяє більшим партіям.

35. Статті 21(2) та 41(1) Закону №2839 передбачають:

Стаття 21(2)

“Особи, які мають намір висуватися як незалежні кандидати, повинні внести до уповноваженого органу Скарбниці в якості гарантії суму, що дорівнює розміру валової місячної заробітної плати державного службовця найвищого рівня, та повинні подати квитанцію, що підтверджує сплату цієї суми, разом з документами, що подаються при реєстрації кандидатом на парламентських виборах.”

Стаття 41(1)

“... якщо на парламентських виборах незалежний кандидат не отримав достатньо голосів для обрання, депонована як гарантія сума стягується на користь Скарбниці.”

36. Стаття 36 Закону №2820 про політичні партії (опублікований в Офіційному бюлетені 24 квітня 1983 року) передбачає:

“Для того, щоб мати право брати участь у виборах, політична партія повинна мати осередок принаймні у половині провінцій та провести свої загальні збори не пізніше ніж за шість місяців до дня голосування або повинна мати групу у Великих національних зборах.”

37. Стаття 81 Закону №2820 передбачає:

“Політичні партії не мають права посилатися на існування на території Республіки Туреччина меншин на основі раси, релігії, секти, культури чи мови.”

38. Згідно з відповідним законодавством, імена незалежних кандидатів не друкуються на виборчих бюлетенях, що видаються біля кордонів Туреччини. Це означає, що турецькі виборці, які проживають за кордоном, можуть проголосувати лише за політичну партію, використовуючи скриньки для голосування, які розміщені в місцях перетину кордону або великих аеропортах. Так само, якщо політичним партіям виділяється час на телебаченні та радіо для передвиборної агітації, то незалежним кандидатам – ні.

3. Рішення Конституційного Суду

39. Практика Конституційного Суду стосовно відповідності виборчих бар'єрів принципу демократичної держави була суперечливою.

40. Спочатку в рішенні від 5 травня 1968 року (Е.1968/15, К.1968/13) Конституційний Суд визнав таким, що не відповідає принципу демократичної держави, “звичайний поріг”, уведений парламентом для того, щоб виправити наслідки системи пропорційного представництва. Це поріг, що змінюється залежно від кількості місць, які слід заповнити в кожному парламентському окрузі. Поріг, що застосовується в окрузі, визначається шляхом поділу кількості поданих голосів на кількість місць, які заповнюються, і місця

надаються лише кандидатам, які долають його. Конституційний Суд вирішив, зокрема, що такий поріг, який міг дозволити представникам меншості виборців сформувати уряд, міг перешкодити представництву усіх точок зору.

41. Пізніше, після схвалення Конституції 1982 року, Конституційний Суд виклав свою позицію з питання виборчих систем у рішенні від 1 березня 1984 року (Е. 1984/1, 1984/2), вирішивши таким чином:

“Перша частина статті 67 Конституції передбачає, що громадяни мають право обирати та бути обраними на виборах згідно з правилами, визначеними законом. Проте вона не дає необмежене поле для розсуду для законодавчого органу. За статтею 67 вибори проводяться під управлінням та наглядом судової влади та відповідно до принципів вільного, рівного, таємного й загального виборчого права в один раунд з публічним підрахунком та встановленням результатів. За умови додержання цих правил, законодавчий орган може таким чином схвалити будь-яку систему, яку він вважає належною. Якби конституційна асамблея мала на увазі якусь конкретну систему, вона б визначила її обов’язковою. Оскільки вона цього не зробила, законодавчий орган вільний схвалити систему, що найкращим чином пристосована до політичних та соціальних умов країни...

За умови, що він не приймає заходи, які спрямовані на обмеження вільного вираження поглядів людей або підкорюють політичне життя пануванню однієї партії чи руйнують багатопартійну систему, парламент може ввести одну з існуючих виборчих систем.”

42. У рішенні від 18 листопада 1995 року (Е. 1995/54, К. 1995/59) Конституційний Суд мав можливість вирішити питання конституційності статті 34/А Закону №2839. Ця стаття, яка посилялася на статтю 33 цього ж закону, також встановлювала виборчий поріг у 10% для розподілу місць серед членів Зборів, обраних в “загальнонаціональному окрузі”. Конституційний Суд оголосив положення, які встановлювали “загальнонаціональний округ”, недійсними, але визнав, що 10% національний бар’єр може розглядатися як такий, що відповідає статті 67 Конституції.

Відповідна частина рішення виглядає таким чином:

“... Конституція визначає турецьку державу як Республіку... Конституційний лад держави, що ґрунтується на національному суверенітеті, є наслідком волі нації, вираженої за допомогою вільних виборів. Цей вибір, підкреслений у різних статтях Конституції, викладений чітко та точно у статті 67, що має назву “Право обирати, бути обраним та брати участь у політичній діяльності”. Частина шоста статті 67 (зі змінами) передбачає, що виборчі закони повинні бути сформульовані таким чином, щоб знайти баланс між принципами “справедливого представництва” та “урядової стабільності”. Метою є забезпечити найкращим чином відображення волі виборців у законодавчому органі... [З тим, щоб] обрати систему, чії методи є найбільш сприятливими для вираження колективної волі та прийняття колективних рішень в парламенті, ... ухвалення належного законодавства у світлі конкретних обставин, що мають місце в країні, та вимог Конституції, необхідно обрати таку [систему], що

YUMAK AND SADAK v. TURKEY JUDGMENT

найповніше узгоджується з Конституцією, або відкинути будь-яку систему, що не узгоджується.

Вплив представницької демократії відчутний у різних сферах. Наслідком несправедливих систем, прийнятих з наміром забезпечити стабільність, є створення перешкод для соціального розвитку. ... Там, де йдеться про представництво, важливість, яка надається справедливості, є головною умовою урядової стабільності. Справедливість забезпечує стабільність. Проте ідея стабільності, за відсутності справедливості, створює нестабільність. Принцип “справедливого представництва”, який вимагається Конституцією, складається з вільного, рівного, таємного та загального виборчого права з одним раундом голосування та публічного доступу до підрахунку голосів і встановлення результатів виборів, а також веде до того, що кількість представників є пропорційною до кількості отриманих голосів. Принцип “урядової стабільності” розуміється як посилення на методи, спрямовані на відображення голосування у парламенті таким чином, щоб гарантувати міцність виконавчої влади. “Урядова стабільність”, досягнення якої намагаються забезпечити через поріг (що описується як “бар’єр”), так само як і “справедливе представництво” ..., захищається Конституцією. У виборах ... важливим є поєднання цих двох принципів, які за деяких ситуацій видаються суперечливими, таким чином, [щоб забезпечити] їх взаємне збалансування та доповнення...

З метою досягнення мети “урядової стабільності”, викладеної в Конституції, було введено національний [поріг]...

Очевидно, що [поріг] у 10% від поданих на національному рівні голосів, встановлений у статті 33 Закону №2839, ... був уведений в дію зі згоди парламенту. Вибірчі системи повинні відповідати конституційним принципам..., і неминуче те, що деякі такі системи повинні передбачати суворі правила. Бар’єри, що пояснюються природою таких систем та [виражаються] у відсотках, і [які] на національному рівні обмежують право обирати та бути обраним, є застосовними [та] прийнятими ... за умови, що вони не перевищують нормальні межі... [Поріг] у 10% є сумісний з принципами урядової стабільності та справедливого представництва...”

Три з одинадцяти суддів Конституційного Суду не погодилися з доводами більшості, вважаючи, що національний поріг у 10% не узгоджувався зі статтею 67 Конституції.

43. У тому ж рішенні, однак, Конституційний Суд оголосив недійсним виборчий поріг у 25% для розподілу місць у провінціях (провінційний поріг). Визнавши, що такий поріг не узгоджувався з принципом справедливого представництва, Суд зазначив:

“Хоча для парламентських виборів встановлено національний поріг відповідно до принципу “урядової стабільності”, введення додатково порога для кожного виборчого округу не відповідає принципу “справедливого представництва”.”

4. Стислий опис попередніх парламентських виборів

44. Вибори 1950, 1954 та 1957 років – на яких застосовувалася мажоритарна система – не змогли забезпечити інституційний баланс

між більшістю у парламенті та опозицією. Цей дисбаланс був однією з головних причин для перевороту 1960 року. Після втручання збройних сил парламент схвалив систему пропорційного представництва з використанням методу д'Ондта з метою зміцнення плюралізму та політичної системи. Унаслідок цього вибори 1965 та 1969 років призвели до появи стабільних більшостей в Національних зборах, надавши при цьому можливість малим партіям отримати представництво. Проте на виборах 1973 та 1977 років основні політичні сили не змогли створити стабільні уряди попри наявність широкої підтримки виборців. Цей період урядової нестабільності був позначений створенням однієї коаліції за іншою, кожна з яких була вразливою через диспропорційний вплив малих партій на урядову політику.

45. Після військового режиму 1980-1983 років, Закон №2839 про вибори депутатів Національних зборів, що набув чинності 13 червня 1983 року, відновив систему пропорційного представництва – з двома виборчими порогами. До 10% національного бар'єра додався провінційний бар'єр (кількість виборців поділена на кількість мандатів в кожному окрузі); у 1995 році Конституційний Суд визнав провінційний поріг нечинним. На парламентських виборах 1983 року Партія батьківщини (ANAP) отримала абсолютну більшість в парламенті.

46. Парламентські вибори 29 листопада 1987 року також дали можливість ANAP з 36,31% голосів сформувати стабільну парламентську більшість. Дві інших партії також здобули місця. На виборах 20 жовтня 1991 року п'ять партій отримали місця в парламенті. Це сталося, зокрема, завдяки тому факту, що три малі політичні партії (MCP, IDP та HEP) взяли участь у виборах під прапором інших політичних партій з тим, щоб обійти статтю 16 Закону №2839, що забороняє об'єднувати списки перед виборами. Уряд був створений на основі коаліції двох партій. На тих виборах вісімнадцять кандидатів від HEP (Народна трудова партія, прокурдська) були обрані до парламенту за списком партії SHP (соціал-демократична); пізніше вони залишили SHP для того, щоб приєднатися до лав своєї партії – HEP.

47. На загальних виборах 24 грудня 1995 року п'ять партій отримали місця в парламенті. Проте, оскільки жодна з них не мала парламентської більшості, було сформовано коаліцію.

48. Парламентські вибори 1999 року знову призвели до того, що жодна партія не мала парламентську більшість. П'ять політичних партій вибороли місця в Національних зборах. Коаліція з трьох партій сформувала уряд.

49. До виборів 3 листопада 2002 року, роком, коли найбільша частка голосів була надана партіям, що врешті-решт не отримали

представництва в парламенті, був 1987 з 19,4% таких поданих голосів. У 1991 році, завдяки участі двох передвиборчих коаліцій (одна між RP, MÇP і IDP та інша – між SHP і HEP), цю частку було зменшено до 0,5%. Після виборів 22 липня 2007 року вона становила 13,1%.

50. Як було зазначено вище (див. параграфи 12-21), вибори 2 листопада 2002 року дали можливість АКР сформувати стабільний уряд, що протримався до 22 липня 2007 року, попри той факт, що 45,3% від приблизно 14,5 мільйонів голосів не були відображені в складі парламенту.

В. Відповідні документи Ради Європи

51. Рада Європи не визначила обов'язкових правил щодо виборчих бар'єрів.

1. Документи Парламентської Асамблеї Ради Європи

52. Відповідна частина Резолюції 1547 (2007) під назвою “*Стан прав людини та демократії в Європі*”, схваленої Асамблеєю 18 квітня 2007 року, передбачає:

“58. В усталених демократіях не повинно існувати бар'єрів вище 3% під час парламентських виборів. Таким чином повинно бути забезпечено можливість вираження максимальної кількості поглядів. Позбавлення значних груп людей права бути представленими шкодить демократичній системі. В усталених демократіях слід знайти баланс між справедливим представництвом поглядів суспільства та ефективністю в парламенті й уряді.”

53. У своїй Рекомендації 1791 (2007) під назвою “*Стан прав людини та демократії в Європі*”, схвалений 18 квітня 2007 року, Асамблея рекомендувала Комітету Міністрів вжити заходів для виправлення недоліків, згаданих у зазначеній Резолюції. Стосовно виборчих бар'єрів Комітету Міністрів було рекомендовано закликати держави-члени:

“17.10 розглянути питання зменшення бар'єрів, що перевищують 3% для парламентських виборів, та ... розглянути питання балансу між справедливим представництвом та ефективністю в парламенті та уряді”.

2. Документи Європейської комісії “За демократію через право” (Венеційська Комісія)

54. Кодекс належної практики у виборчих справах, схвалений Венеційською Комісією в 2002 році, стверджує категорично: “П'ятьма принципами, які лежать в основі європейської спадщини у сфері виборів, є загальне, рівне, вільне, таємне та пряме виборче право”. “У межах додержання” цих принципів, “може бути обрана будь-яка виборча система”.

55. Відповідна частина звіту Венеційської Комісії з назвою “*Звіт про виборче право та адміністрування виборів в Європі*” від 16 червня 2006 року передбачає:

“[Н]аслідки однієї конкретної виборчої системи можуть різнитися від країни до країни, [і] ми повинні розуміти, що виборчі системи можуть переслідувати різні, інколи навіть суперечливі, політичні цілі. Одна виборча система може більше зосереджуватися на справедливому представництві партій в парламенті, тоді як інша може бути спрямована на уникнення фрагментації партійної системи та заохочувати утворення правлячої більшості однієї партії в парламенті. Одна виборча система заохочує тісний зв'язок між виборцями та представниками “їхнього” виборчого округу, тоді як інша дозволяє партіям спеціально ввести до парламенту жінок, представників меншин або експертів шляхом закритих партійних списків. У деяких країнах встановлено складні виборчі системи з тим, щоб поєднати кілька політичних цілей. В інших країнах пріоритетом є те, щоб виборча система не була надто складною для розуміння і використання електоратом і адміністрацією. Доречність виборчої системи визначається відповідно до того, чи буде вона справедливою з огляду на місцеві умови та проблеми. Зокрема, слід забезпечити прозорість складення списків. Таким чином, виборча система та пропозиції реформ повинні оцінюватися в кожному окремому випадку.”

56. У своєму *Звіті щодо виборчих правил та позитивної дискримінації для участі національних меншин у прийнятті рішень в європейських країнах* від 15 березня 2005 року Венеційська Комісія, проаналізувавши практику деяких держав-членів, рекомендувала п'ять конкретних заходів для сприяння представництву меншин. Два із запропонованих заходів мають відношення до питання виборчих бар'єрів:

“...

d. Виборчі бар'єри не повинні негативно впливати на шанси національних меншин бути представленими.

e. Виборчі округи (їх кількість, розмір та форма, кількість мандатів) можуть бути сформовані з метою покращити участь меншин у процесах вироблення рішень.”

3. Документи, що стосуються конкретно виборів у Туреччині

(a) Звіт Комітету *ad hoc* Парламентської Асамблеї Ради Європи

57. Уряд послався на звіт Комітету *ad hoc* Парламентської Асамблеї Ради Європи для спостереження за парламентськими виборами в Туреччині (3 листопада 2002 року), оголошений 20 грудня 2002 року. У відповідних частинах звіту йдеться про таке:

“Як широко повідомлялося в ЗМІ, лише дві партії з 18 потрапили до нових ТВММ (Великі національні збори Туреччини) – АҚР (Партія справедливості та розвитку) та СНР (Народна республіканська партія), залишивши поза

YUMAK AND SADAK v. TURKEY JUDGMENT

парламентом усі інші партії, які дотепер були представлені в парламенті, оскільки вони не змогли подолати 10% поріг. Партія, яка входила до уряду до виборів, отримала лише 1% голосів. Проблеми економіки та корупції були визначальними на виборах.

З'явилася чітка та абсолютна більшість з 362 місцями для АКР, 179 місць для опозиції та 9 місць для незалежних депутатів. (Ці незалежні депутати обрані в невеликих містах, де вони мають добру репутацію.) Слід згадати, що АКР мала 59 місць в попередньому парламенті, а СНР – три місця (вибори 1999 року).

Така ситуація можливо призведе до більшої стабільності у країні шляхом уникнення складних та нестабільних коаліцій. У понеділок 4 листопада 2002 року фондовий ринок Туреччини зріс на 6,1%.

Проте це також означає, що приблизно 44% виборців не мають свого представництва в парламенті.

Тому ці результати слід сприймати як однозначний протест проти діючого керівництва в цілому, оскільки жодна з трьох партій зі старої правлячої коаліції не отримала достатньо голосів хоча б для одного місця в парламенті!”

(b) Резолюція Парламентської Асамблеї 1380 (2004)

58. У параграфах 6 та 23 Резолюції 1380 (2004) щодо виконання обов'язків і зобов'язань Туреччиною, схваленій Парламентською Асамблеєю Ради Європи 22 червня 2004 року, зазначається:

“6. Стосовно плюралістичної демократії, Асамблея визнає, що Туреччина є функціонуючою демократією з багатопартійною системою, вільними виборами та розподілом влад. Тим не менше справжнім приводом для занепокоєння є те, як часто ліквідуються політичні партії, і Асамблея сподівається, що в майбутньому конституційні зміни від жовтня 2001 року та зміни від березня 2002 року, внесені законодавством про політичні партії, обмежать використання такого крайнього заходу як розпуск. Асамблея також вважає, що вимога здобуття не менше 10% голосів на національному рівні для отримання партіями представництва в парламенті є надмірною, і що слід змінити положення щодо порядку голосування турецькими громадянами, які живуть за кордоном.

...

23. Відповідно Асамблея запрошує Туреччину, у межах поточного процесу реформування, що здійснюється її органами влади:

...

ii. змінити виборчий кодекс для зменшення 10% порога та надання можливості турецьким громадянам, що проживають за кордоном, голосувати без обов'язкової появи на кордоні;

...”

**(с) Звіт про спостереження за парламентськими виборами в Туреччині
(22 липня 2007 року)**

59. У відповідних частинах звіту під назвою “Спостереження за парламентськими виборами в Туреччині”, підготовленого Комітетом *ad hoc* Парламентської Асамблеї Ради Європи, йдеться про таке:

“ХІІ. Висновки та рекомендації

55. Парламентські вибори в Туреччині 22 липня 2007 року загалом відповідали зобов’язанням Туреччини перед Радою Європи та європейським стандартам для вільних виборів.

56. Голосування переважно було добре організовано та проведено у належний і професійний спосіб, що свідчить про усталену традицію демократичних виборів у Туреччині.

57. Висока явка виборців показує, що в Туреччині існує довіра до демократичного процесу.

58. Органи адміністрування виборів на всіх рівнях виконували свої обов’язки ефективно та сумлінно.

59. Проте доповідач вважає, що Туреччина могла зробити більше для організації навіть кращих виборів, які б гарантували справді представницький парламент. Можна було б знизити 10% поріг відповідно до Резолюцій Асамблеї 1380 (2004) та 1547 (2007). Той факт, що новий парламент, обраний 22 липня 2007 року, є набагато більш представницьким ніж попередній парламент та представляє близько 90 відсотків думок електорату, завдячує тому, що три замість двох партій представлені [в парламенті], і плану опозиційних партій висунути підтримуваних партіями незалежних кандидатів, а не якимось крокам, зробленим самою турецькою владою.

60. Органи влади Туреччини могли б розглянути питання звернення до Венеційської Комісії з цього приводу, а також питання спрощення виборчого законодавства.”

60. Крім того, у відповідь на запитання від парламентаря після звернення до Парламентської Асамблеї 3 жовтня 2007 року, Президент Республіки Туреччина зазначив, що 10% поріг відповідав справжній потребі, але з часом може бути скасований (див. стенограму засідання від 3 жовтня 2007 року). Відповідні частини його відповіді виглядають таким чином (переклад Секретаріату Суду резюме французькою у стенограмі засідання від 3 жовтня 2007 року):

“Пан Гюль (Gül) пояснив, що 10% бар’єр був запроваджений для виправлення нестабільності попередніх років, коли існувала велика кількість коаліційних урядів один за одним. Поріг не перешкоджав висуванню незалежних кандидатів. На останніх парламентських виборах у липні 2007 року явка виборців становила 85%, що показало, наскільки представницьким був парламент. Тепер коли було відновлено політичну стабільність 10% бар’єр міг би бути переглянтий.”

С. Порівняльне право

61. Хоча не існує єдиної класифікації типів систем голосування та виборів, зазвичай розрізняють такі три основні типи: системи мажоритарного голосування, пропорційні системи та змішані системи. У мажоритарних системах переможцем є кандидат чи список кандидатів, який здобув більшість голосів у вирішальному раунді голосування. Такий вид голосування дозволяє приводити до влади уряди з чіткою парламентською більшістю, але водночас він перешкоджає представництву міноритарних політичних партій. Так, наприклад, у Великобританії використання упродовж багатьох десятиліть голосування в одному раунді в одномандатному окрузі за мажоритарною системою (“перший на фініші”/“first past the post”), поєднане з існуванням двох панівних політичних партій, призводило до отримання іншими партіями небагатьох місць по відношенню до кількості здобутих ними голосів. Існують інші подібні випадки: наприклад, у Франції, де передбачена система мажоритарного голосування у двох раундах. В іншій крайності, метою системи пропорційного представництва є забезпечення відображення поданих голосів у пропорційній кількості місць. Пропорційне представництво загалом вважається найбільш справедливою системою, оскільки вона точніше відображає різноманітні політичні сили. Проте недоліком пропорційного представництва є те, що воно має тенденцію призводити до фрагментації тих, хто претендує на підтримку виборців, і таким чином ускладнює створення стабільних парламентських більшостей.

62. Наразі пропорційні системи є найбільш поширеними в Європі. Наприклад, Болгарія, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Люксембург, Мальта, Молдова, Норвегія, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Туреччина, Чехія та Швеція обрали той чи інший варіант системи пропорційного представництва. Існують також змішані системи, що передбачають різні комбінації двох типів (наприклад, в Італії, Литві, Німеччині).

63. У деяких пропорційних системах використовуються встановлені законом бар’єри для виправлення негативного ефекту пропорційного голосування і, зокрема, забезпечення більшої парламентської стабільності. Ці бар’єри, що, як правило, виражаються у вигляді відсотку від поданих голосів, є “обмеженнями, фіксованими чи змінними, які визначаються відносно результатів виборів та які визначають частку списку чи кандидата при розподілі місць”. Проте роль, яку відіграють бар’єри, різниться залежно від рівня, на якому вони встановлені, та партійної системи в кожній країні. Низький поріг виключає лише дуже малі групи, що ускладнює створення стабільних

більшостей, тоді як за сильної роздрібненості партійної системи високий поріг позбавляє багатьох виборців представництва.

64. Аналіз виборчих бар'єрів, прийнятих у держава-членах, які використовують систему пропорційного представництва, показує, що лише чотири країни обрали високі бар'єри: Туреччина має найвищий – 10%; Ліхтенштейн – 8%; Російська Федерація та Грузія застосовують 7% поріг. Третина країн застосовують 5% бар'єр, а 13 країн обрали нижчий показник. Інші (сім) країн не застосовують виборчий поріг. Крім того, у кількох системах виборчий поріг застосовується лише для обмеженої кількості місць (у Норвегії та Ісландії, наприклад). Можуть існувати різні бар'єри для партій та коаліцій. У Чеській Республіці, наприклад, поріг для однієї партії становить 5%, а у випадку коаліції підвищується на 5% для кожної додаткової партії. У Польщі поріг для коаліцій становить 8% незалежно від кількості партій, що її утворюють. Схожі варіації бар'єрів застосовуються для незалежних кандидатів: наприклад, у Молдові відповідний бар'єр становить 3%.

ПРАВО

I. МЕЖІ ЮРИСДИКЦІЇ ВЕЛИКОЇ ПАЛАТИ

65. Суд зазначає, що в рішенні Палати (параграф 40) скарга була сформульована таким чином:

“Заявники стверджували, що застосування виборчого порога в 10% на парламентських виборах становило втручання у вільне вираження поглядів людей при виборі законодавчого органу.”

66. Під час провадження перед Палатою заявники, покладаючись в основному на результати виборів 3 листопада 2002 року, скаржилися на 10% бар'єр. З цією метою вони провели ґрунтовний огляд виборів у Туреччині з 1946 року – року, коли було введено багатопартійну систему при Республіці. Пізніше, у їхньому проханні від 20 квітня 2007 про направлення справи [*прим.пер.* - на розгляд Великої палати], критикуючи, зокрема, аналіз турецької виборчої системи, проведений Палатою у її рішенні, вони стверджували, що це рішення надало Договірній Стороні надзвичайно широкі межі розсуду стосовно запровадження та застосування виборчої системи.

67. Після 9 липня 2007 року – дати, коли колегія з п'яти суддів схвалила прохання заявників про направлення їхньої справи на розгляд Великої палати, – у Туреччині відбулися позачергові парламентські вибори.

68. Хоча у своїх коментарях, поданих до Великої палати 7 вересня 2007 року, вони приділили значну увагу виборам 22 липня 2007 року, представники заявників дали чітко зрозуміти на слуханнях 21 листопада 2007 року, що заяву було подано з метою одержати рішення про наявність порушення внаслідок проведення виборів 3 листопада 2002 року, а не виборів 22 липня 2007 року.

69. Уряд стверджував на слуханнях, що в тій частині, в якій скарги заявників стосувалися конституційного ладу Туреччини, вони повинні розглядатися як *actio popularis*, і зазначив, що загальні результати виборів 22 липня 2007 року підтвердили висновки Палати в її рішенні від 30 січня 2007 року.

70. Тому Суду належить визначити межі дослідження справи, яке йому слід буде зробити, та, зокрема, вирішити, чи може він обмежитися вивченням результатів виборів 3 листопада 2002 року, не беручи до уваги події, що мали місце після рішення Палати.

71. Суд повторює, що згідно з його усталеною практикою, “справа”, направлена на розгляд Великої палати, обов’язково охоплює усі аспекти заяви, які раніше розглядалися в рішенні Палати, що не передбачає можливості часткового направлення справи на розгляд (див. *Cumprână and Mazăre v. Romania* [GC], заява № 33348/96, параграф 66, ECHR 2004-XI, та *K. and T. v. Finland* [GC], заява № 25702/94, параграфи 140 і 141, ECHR 2001-VII).

72. “Справа”, що направляється на розгляд Великої палати, це заява в тій частині, в якій вона була визнана прийнятною. Це, проте, не означає, що Велика палата не може також розглянути, якщо це доречно, питання, пов’язані з прийнятністю скарги, як це можливо у звичайному провадженні перед Палатою, наприклад, на підставі статті 35 *in fine* Конвенції (яка уповноважує Суд “відхилити будь-яку заяву, яку він вважає непринятною, ... на будь-якій стадії провадження у справі”), або тоді, коли такі питання було об’єднано з розглядом по суті чи вони іншим чином доречні на стадії розгляду по суті (див. цитоване вище рішення у справі *K. and T. v. Finland*, параграф 141).

73. Суд насамперед зазначає, що він не має повноважень розглядати національне виборче законодавство абстрактно, і що це перш за все є компетенцією національних органів, зокрема, судів, які спеціально для цього підготовлені, тлумачити та застосовувати національне законодавство (див., наприклад, *Gitonas and Others v. Greece*, рішення від 1 липня 1997 року, *Reports of Judgments and Decisions* 1997-IV, параграф 44, та *Briķe v. Latvia* (рішення про прийнятність), заява № 47135/99, 29 червня 2000 р.). Проте в цій справі скарга заявників не становить *actio popularis*. На виборах 3 листопада 2002 року оспорюваний виборчий поріг безпосередньо зачіпав їхнє становище (див., *mutatis mutandis*, *Serge Moureaux and Others v. Belgium*, заява № 9267/81, рішення Комісії від 12 липня 1983 року,

Decisions and Reports (DR) 33, p. 127). Оскільки Палата винесла рішення до виборів 22 липня 2007 року, вона в основному взяла до уваги результати виборів 3 листопада 2002 року та контекст у Туреччині у відповідний час. Суд тепер розгляне справу у світлі результатів парламентських виборів 3 листопада 2002 року, але не оминаючи увагою вибори 22 липня 2007 року, на яких, як визнається, заявники не були кандидатами, але які тим не менше мають певний вплив на оцінку наслідків застосування виборчого порога, які оскаржують заявники.

II. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 3 ПЕРШОГО ПРОТОКОЛУ

74. Заявники стверджували, що застосування виборчого порога в 10% на парламентських виборах становило втручання у вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу. Вони спиралися на статтю 3 Першого протоколу, яка передбачає:

“Високі Договірні Сторони зобов’язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу.”

A. Рішення Палати

75. Палата вирішила, що метою 10% бар’єра, що застосовувався на парламентських виборах, було посилити урядову стабільність, запобігаючи надмірній та шкідливій парламентській фрагментації. Можна також вважати, що це було необхідним для досягнення цієї цілі та пропорційним. Палата відповідно дійшла висновку, що “Туреччина не вийшла за широкі межі свого розсуду стосовно статті 3 Першого протоколу, незважаючи на високий рівень порога, який оскаржувався” (див. параграфи 66-79 рішення Палати).

B. Доводи сторін

1. Заявники

76. Заявники заперечили висновки Палати, стверджуючи, що вона зробила обмежувальне та поверхове тлумачення права на вільні вибори.

77. Насамперед, заявники вважали, що оскільки 10% бар’єр не давав можливості великій частці населення виразити свій вибір щодо свого парламентського представництва, то він цілком очевидно

становив серйозне втручання у право на участь та не служив жодній правомірній меті у цілях статті 3 Першого протоколу.

78. У цьому зв'язку заявники заперечили проти аргументу, що оскаржуваний захід був спрямований на посилення парламентської стабільності. Вони зазначили, що військові, які захопили владу внаслідок перевороту 1980 року, поклали повну провину за соціально-політичні заворушення в Туреччині між 1970 та 1980 роками і за урядову нестабільність, до якої це призвело, на діючу тоді виборчу систему. На їхню думку, було штучним проводити причинний зв'язок між бар'єром та політичною ситуацією у Туреччині в 1970-х роках, як це було зроблено в рішенні Палати.

79. Заявники наголосили на тому факті, що двоє з чотирьох виборів, на яких застосовувалася система пропорційного представництва без виборчого порога (вибори 1965 та 1969 років), призвели до однопартійних урядів; інші двоє (вибори 1973 та 1977 років) призвели до коаліційних урядів.

80. Крім того, хоча не можна виключати того, що зниження або скасування виборчого порога призвело б до коаліційного уряду, такий результат не є обов'язково синонімом урядової нестабільності. Інколи коаліційні уряди були більш стабільними, ніж однопартійні уряди.

81. Заявники стверджували, що було важко захищати точку зору, що винятковий захід, який розглядається, зміцнював представницьку демократію. Рада Європи була створена для зміцнення демократії та демократичних цінностей. Хоча Договірні Сторони напевно мали широкі межі розсуду в цьому питанні, вони не могли покладатися на цю свободу – без урахування права на справедливе представництво – необмеженою або непропорційною мірою, а саме виключаючи з політичного життя країни окремих сегмент населення.

82. Такий високий національний поріг зробив представництво дуже несправедливим та призвів до кризи легітимності уряду, оскільки парламент повинен бути вільною трибуною будь-якої демократії. Зрозуміло, що парламент, чий склад відображав лише 55% поданих голосів, не був здатен забезпечити представницьку легітимність, на якій тримається будь-яка демократія. У цьому зв'язку заявники вказали на те, що на парламентських виборах 1987, 1991, 1995 та 1999 років частка голосів, поданих за партії, які не були представлені в парламенті, становила, відповідно, 19,4% (близько 4,5 мільйонів голосів), 0,5% (близько 140000 голосів), 14% (близько 4 мільйонів голосів) та 18,3% (близько 6 мільйонів голосів). Результати виборів 2002 року призвели до “кризи представництва”, оскільки 45,3% голосів, тобто близько 14,5 мільйонів голосів, не була взята до уваги та не були відображені у складі парламенту.

83. Заявники зазначили, що Суд повинен врахувати такі чинники: по-перше, визначальну роль плюралізму як основи демократії та

важливість політичних партій, що впливає з цього, особливо тих, що діють для забезпечення того, щоб окремий регіон країни міг зробити свій голос почутим у парламенті; по-друге, той факт, що виборчий поріг у Туреччині був найвищим серед держав-членів Ради Європи, і, оскільки були відсутні заходи для виправлення цього, факт того, що він перешкоджав вільному вираженню певних суспільних груп; по-третє, особливу ситуацію в Туреччині та наслідки бар'єра на практиці, а саме неможливість для будь-якої партії, що базується в одному регіоні, бути представленою в Національних зборах. Якщо не врахувати ці чинники, то право на вільні вибори буде залишеним для свавільного тлумачення окремими державами, які можуть використати це для обґрунтування бар'єрів, вищих за 10%.

84. Заявники також стверджували, що 10% бар'єр не узгоджувався із загальноєвропейським стандартом. Національний поріг, прийнятий в Туреччині, був найвищим у Європі або можливо у світі. Якби цей поріг був застосований в інших країнах, багато усталених партій не змогли б взяти участь у формуванні уряду; це, наприклад, стосувалося б Партії вільних демократів у Німеччині, центристських та християнських партій у Скандинавії, Партії зелених у Нідерландах та лівоцентристських і правих партій в Італії. У більшості країн, які запровадили поріг, його рівень був 5% (у 2001 році середній показник у центральній та східній Європі був 4,25%). Навіть ті країни, у яких були серйозні проблеми з єдністю та яким потрібно було стабілізувати партійне представництво, з огляду на існування незалежних або дуже малих партій, не вважали за потрібне встановлювати бар'єр удвічі вище. Заявники вказали, що для прикладу на виборах 2002 року виборчий поріг у 5% дозволив би восьми партіям (з 18, які висунули кандидатів), у тому числі ДЕНАР, отримати місця в турецькому парламенті, замість лише двох основних національних партій.

85. Той аргумент, що заявники або інші члени їхньої партії могли б взяти участь у виборах як незалежні кандидати – один з основних аргументів Уряду та одна з підстав, на якій ґрунтувалося рішення Палати, – не зважав на роль партій у контексті політичної системи. Ні незалежні кандидати, ні створення альянсів не могли замінити незалежні політичні партії, оскільки вони грають надзвичайно важливу роль як основоположні складові демократії. Було очевидно, що кандидати, які представляли лише себе самих та могли розраховувати лише на власні обмежені особисті та фінансові ресурси, не могли змагатися з партіями, що мали значні організаційні та фінансові ресурси.

86. До того ж у Туреччині незалежні кандидати зазнавали численних несприятливих обмежень та умов. Наприклад, імена незалежних кандидатів не друкувалися на виборчих бюлетенях, що видавалися в прикордонних територіях, що означало, що особи, які

в'їжджали на турецьку територія спеціально з метою участі у виборах на прикордонній виборчій дільниці, не могли проголосувати за незалежних кандидатів, що значно зменшувало шанси таких кандидатів бути обраними. Неможливість для незалежних кандидатів робити передвиборчу агітацію на каналах телерадіомовлення, хоча всім політичним партіям надавався час на телебаченні та радіо, також була серйозною перешкодою (див. вище параграф 39). Нарешті, право виборців обирати, вільно та на рівних умовах, те, щоб їх представляли партії, а не, наприклад, незалежні кандидати, та право всіх партій змагатися на рівній основі були визначальними принципами для цілей статті 3 Першого протоколу.

87. Стосовно можливості формування коаліцій з іншими політичними партіями з метою подолання 10% бар'єра, заявники вказали, що стаття 16 Закону №2839 забороняла партіям висувати спільні списки та брати участь у парламентських виборах шляхом формування цілком законних коаліцій. Крім того, вони стверджували, що політичний клімат, який відзначався підвищенням націоналістичних почуттів, робив неможливим такі альянси.

88. Заявники далі пояснили, що згідно зі статтею 36 закону про політичні партії, політична партія не могла висувати кандидатів на виборах, якщо вона не була укорінена в країні (див. вище параграф 36). Крім того, за тим же законом, було заборонено створювати партію на основі окремої етнічної групи чи регіону (див. вище параграф 37). Це правило відображало панівну офіційну ідеологію в Туреччині. Абсолютне несприйняття регіональних партій явно становило серйозне порушення принципу, раніше наведеного Судом, що “без плюралізму не існує демократії”. Слід взяти до уваги широку багатокультурну природу турецького суспільства, і заявники та їхня партія були приречені на покарання, оскільки, навіть якби вони шукали підтримки по всій країні шляхом захисту національної політики, їх підтримував в основному конкретний сегмент населення.

89. На думку заявників, однією з головних цілей демократії, що ґрунтувалася на системі виборних партій, було забезпечення того, щоб політичні партії, чий електорат був частково чи повністю зосереджений у конкретному регіоні, могли функціонувати та бути вільно, без обмежень обраними, і щоб виборці, які за них голосували, були представлені на рівній основі. Якщо застосувати цей принцип, то ставало очевидним, що неможливість для ДЕНАР потрапити до парламенту, коли вона здобула більше 45% (близько двох мільйонів) голосів, поданих у південно-східній Туреччині, значною мірою спотворило представництво. Крім того, обов'язок діяти на національному рівні слід було розглядати у контексті політичної культури, яка систематично ігнорувала дискусію про “курдське питання”, очевидно блокуючи вільне вираження волі великої частки

населення південно-східної Туреччини в порушення усталеної практики Суду. Відповідно, мало місце навмисне перешкоджання вільному вираженню волі більшості електорату регіону, про який йдеться.

90. Конкретніше заявники зазначили, що з огляду на застосування виборчого порога на парламентських виборах 2002 року ДЕНАР, яка була відома своїм інтересом та відданістю курдському питанню, не здобула жодного місця в парламенті, хоча вона отримала дуже високі показники в низці округів. На їхню думку, не можна вважати, що парламентські вибори 22 липня 2007 року вирішили проблему, хоча DTP, наступниця ДЕНАР, представила незалежних кандидатів. Той факт, що політичні партії, які підтримувалися курдами, представили незалежних кандидатів само по собі ставило їх у невигідну позицію.

91. Відповідно, за поданням заявників, факт того, що вони не були обрані до Національних зборів через 10% бар'єр, коли на парламентських виборах 3 листопада 2002 року список ДЕНАР, до якої вони належали, здобув 45,95% голосів, поданих в окрузі Ширнак, не відповідав статті 3 Першого протоколу. Вони стверджували, що надмірно високий бар'єр суперечив меті та завданню відповідного положення, які полягали в гарантуванні права на вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу. Позбавивши цілий сегмент населення можливості бути одного дня представленими в парламенті партією, що виражала їхні думки, національний бар'єр позбавив це право самої його суті. Таке серйозне та систематичне втручання у права цілої групи, унікальне серед усіх виборчих систем Європи, не можна було обґрунтувати межами розсуду держави, і тому воно очевидно становило порушення Конвенції.

2. Уряд

92. Уряд просив Велику палату підтвердити рішення Палати в тому, що не було порушення статті 3 Першого протоколу.

93. Уряд стверджував, що 10% бар'єр був спрямований на забезпечення політичної стабільності в країні шляхом запобігання надмірній фрагментації складу парламенту та зміцнення демократії і політичних партій, заохочуючи останні пропонувати політику, що більш менш сприймалася на всій території країни. Поріг не порушував основоположні принципи демократії, такі як плюралізм. Навпаки, сприяння обранню незалежних кандидатів шляхом звільнення їх від 10% бар'єра робило можливим глибоке укорінення плюралізму в суспільстві. У цьому зв'язку Уряд наголосив, що між 1961 та 1980 роками, коли Туреччина не застосовувала бар'єр, було двадцять змін уряду впродовж дев'ятнадцяти років, тоді як у 1983-2007 роках, коли діяв 10% бар'єр, сім виборів призвели до трьох коаліційних урядів та

трьох однопартійних урядів. Ці цифри показували, що бар'єр мав позитивний ефект на урядову стабільність.

94. Уряд також стверджував, що відмова від пропонування політики, яка більш менш сприймалася на всій території країни, та відрізання себе від решти країни шляхом представництва лише одного регіону або конкретного округу не могло вважатися сумісним з унітарною структурою держави. У цьому питанні Туреччина не була одинокою. Рішення у справі *Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium* показало, що навіть у Бельгії, де існували мовні групи, депутати та сенатори представляли бельгійську націю. Так само стаття 80 Конституції Туреччини передбачала, що депутати представляють суспільство в цілому.

95. Уряд вважав, що поріг був пропорційним засобом, що належав переважно до його меж розсуду. Він стверджував, зокрема, що, як це було підтверджено виборами 22 липня 2007 року, заявники могли бути обраними 3 листопада 2002 року, якби вони були незалежними кандидатами або якби ДЕНАР сформувала виборчу коаліцію з однією чи кількома великими партіями.

96. У цьому зв'язку Уряд зазначив, що результати парламентських виборів 22 липня 2007 року підтвердили висновки Палати у її рішенні від 30 січня 2007 року. Члени ДТР – партії, яка згідно із заявниками зайняла місце партії, до якої вони належали, - були висунені як незалежні кандидати на виборах 2007 року та були легко обрані, оскільки в якості незалежних кандидатів вони не підлягали національному порогові. Кілька днів після виборів вони знову приєдналися до ДТР та створили парламентську групу (див. вище параграф 25). Вирішивши, що вона не зможе подолати бар'єр на виборах 2007 року, ДТР закликала своїх членів висуватися як незалежні кандидати та змогла здобути двадцять місць в парламенті. Важливо відзначити, що кількість голосів, отриманих незалежними кандидатами ДТР, становила 2,04% загальної кількості голосів, що означало, що ДТР не змогла б навіть досягнути 5% бар'єра, який, як стверджували заявники, був вираженням “спільної демократичної політичної традиції” серед європейських країн. Якби бар'єр був нижчим – наприклад, 2% - то ДТР з 2,04% поданих голосів отримала б лише одне, максимум два місця. Здобувши двадцять місць або 3,6% від загальної кількості місць у Великих національних зборах, ДТР зуміла підвищити своє представництво в парламенті до максимуму.

97. Крім того, політичні партії могли співпрацювати під прапором великої партії, хоча формування спільних списків було заборонено статтею 16 Закону №2839 про вибори членів парламенту. Наприклад, DSP – партія, яка була членом правлячої коаліції у 1999-2002 роках, не змогла подолати 10% бар'єр на виборах 2002 року. Тому перед виборами 2007 року вона вступила у співпрацю із своєю суперницею –

СНР, таким чином зумівши отримати тринадцять місць у списках цієї партії. Обрані таким чином депутати потім залишили СНР та знову приєдналися до своєї партії – DSP. На виборах 1991 року НЕР, яка були першим уособленням групи, що пізніше стала партією заявників, також змогла провести деяких своїх кандидатів через обрання за списками іншої партії.

98. Дві можливості, що були введені в практику на виборах 2007 року – висування в якості незалежного кандидата або співпраця з іншою партією з метою бути обраним за її списками – були дуже конкретними прикладами існуючих способів вирішити проблему. Застосування цих методів на останніх виборах дозволило запропонувати 85% усіх виборців деяке представництво в парламенті. Уряд стверджував, що якби ці варіанти були використані в 2002 році, результати були б схожими.

99. У своєму проханні про направлення справи на розгляд Великої палати заявники стверджували, що 10% бар'єр був збережений з метою виключення з парламенту їхньої політичної партії та її наступниці – DTP у 2002 та 2007 роках відповідно. Але результати виборів 2007 року довели, що це твердження було безпідставним. DTP мала парламентську групу з двадцяти депутатів, і завдяки цьому її участь у наступних виборах гарантувалася на підставі статті 36 Закону №2820 про політичні партії, навіть якщо вона не відповідала умові національного укорінення. Стаття 36 передбачала, що політичні партії, які мали парламентську групу, могли далі брати участь у виборах, навіть якщо вони не відповідали умові національного укорінення.

100. Уряд заперечив твердження заявників, що рішення Палати від 30 січня 2007 року дозволяло відтоді державам підвищувати бар'єр участі відповідно до результатів опитування думки. Обґрунтування Палати ясно вказувало, що вона належним чином взяла до уваги існуючі альтернативи до порога та аналіз, проведений Конституційним Судом на підставі принципів “справедливого представництва” та “урядової стабільності”, які повинні доповнювати один одного. У світлі можливих альтернатив, Палата також вирішила, що вільному вираженню думки народу не було завдано шкоди і що Уряд не вийшов за свої межі розсуду. Результати виборів 2007 року очевидно підтвердили висновки рішення Палати.

101. Стосовно результатів голосування 2007 року, оскільки тепер 85% усіх виборців країни були представлені в парламенті, Уряд вважав, що принцип справедливого представництва був успішно дотриманий. Крім того, у менших провінціях, особливо тих, де 22 липня 2007 року було висунено найбільше незалежних кандидатів DTP, шанси бути обраними були вищими, ніж у більших провінціях чи округах. Наприклад, для того, щоб бути обраним у першому окрузі Стамбула, кандидат повинен був отримати 111750 голосів, тоді як у

провінції Хаккарі (південно-східна Туреччина) були необхідні 34000 голосів. Розподіл місць серед провінцій був очевидно більш сприятливий для менших провінцій, що зробило можливим забезпечити додержання принципу справедливого представництва.

102. Як висновок, Уряд зазначив, що там, де не існує перешкод для вільного вираження думки народу у виборі законодавчого органу, регулювання виборчої системи та системи політичного представництва держави-сторони Конвенції виходило за межі сфери застосування статті 3 Першого протоколу. 10% бар'єр, що застосовувався до політичних партій на парламентських виборах, не перешкоджав народу виражати свою думку вільно при виборі своїх представників у парламенті. Це було доведено виборами, проведеними 22 липня 2007 року. Тому висновки, що містилися в рішенні Палати від 30 січня 2007 року, були правильними. Палата не відійшла від практики Суду чи надала нове тлумачення статті 3 Першого протоколу.

С. Подання третьої сторони

103. Неурядова організація Міжнародна група за права меншин підтримала заявників. Вона зазначила, що 10% бар'єр був найвищим національним бар'єром в Європі. Він був запроваджений без жодних компенсуючих супроводжувальних заходів, які могли б виправити створені ним проблеми. Через бар'єр партії, яка діяла на регіональному рівні, було абсолютно неможливо бути представленою в парламенті. У Туреччині це означало, що жодна з курдських партій не могла потрапити до парламенту, хоча у своїх регіонах ці партії регулярно здобували результати, порівняні з тими, яких досягнули заявники в 2002 році (45% поданих голосів). Було зрозуміло, що всі вжиті Урядом заходи, які концентрувалися на 10% бар'єрі, були наслідком цілеспрямованої політики виключення. Крім того, навіть якщо ця політика не була цілеспрямованою, то її наслідки були б такими ж.

104. Крім того, надмірно високий бар'єр суперечив меті та завданню статті 3 Першого протоколу, а саме гарантуванню права на вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу. Позбавивши цілий сегмент населення можливості бути одного дня представленими в парламенті партією, що виражала їхні думки, національний бар'єр позбавив це право самої його суті. Таке серйозне та систематичне втручання у права цілої групи, унікальне серед усіх виборчих систем Європи, не можна було обґрунтувати межами розсуду держави, і тому воно очевидно становило порушення Конвенції.

D. Оцінка Суду

1. Загальні принципи, визнані в практиці конвенційних органів

(а) Критерії, застосовані Судом стосовно статті 3 Першого протоколу

105. Суд насамперед наголошує, що стаття 3 Першого протоколу втілює характерну рису ефективної демократії і тому має надзвичайну важливість для системи Конвенції (див. *Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium*, рішення 2 березня 1987 року, Series A no. 113, параграф 47). Демократія є основоположною складовою “європейського публічного порядку”, а гарантовані статтею 3 Першого протоколу права є надзвичайно важливими для створення та підтримання основ дієвої та наповненої змістом демократії, що керується верховенством права (див., одне з останніх рішень серед багатьох інших, *Ždanoka v. Latvia* [GC], заява № 58278/00, параграфи 98 та 103, ECHR 2006-IV).

106. Суд часто наголошував на ролі держави як головного гаранта плюралізму та зазначав, що виконуючи цю роль держава має обов’язок вживати позитивні заходи з тим, щоб “організувати” демократичні вибори “на умовах, що забезпечать вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу” (див. цитоване вище рішення у справі *Mathieu-Mohin and Clerfayt*, параграф 54; див. також, *mutatis mutandis*, *Informationsverein Lentia and Others v. Austria*, рішення від 24 листопада 1993 року, Series A no. 276, параграф 38).

107. Вільні вибори та свобода вираження поглядів, і особливо свобода політичної дискусії, утворюють основу будь-якої демократії (див. цитоване вище рішення у справі *Mathieu-Mohin and Clerfayt*, р. 22, параграф 47, та *Lingens v. Austria*, рішення від 8 липня 1986 року, Series A no. 103, параграфи 41 та 42). “Вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу” є питанням, до якого має відношення також стаття 11 Конвенції, що гарантує свободу об’єднання та непрямым чином свободу політичних партій, які представляють форму об’єднання, що є необхідною для належного функціонування демократії. Вираження думки народу є неможливим без допомоги розмаїття політичних партій, що представляють течії думки, які властиві населенню країни. Відображаючи ці течії, не лише в політичних інституціях, але також, завдяки засобам масової інформації, на всіх рівнях суспільного життя, вони роблять незамінний внесок у політичну дискусію, що знаходиться в самому центрі поняття демократичного суспільства (див. цитоване вище рішення у справі *Lingens*, стор. 26, параграф 42; *Castells v. Spain*, рішення від 23 квітня 1992 року, Series A no. 236, стор. 23, параграф 43; та *United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey*, рішення 30 січня 1998 року, Reports 1998-I, параграф 44).

108. Як неодноразово зазначала Комісія, слова “вільне вираження думки народу” означають, що вибори не можуть проводитися під будь-якою формою тиску на вибір одного чи більше кандидатів, і що в цьому виборі виборець не повинен неналежним чином схилитися голосувати за ту чи іншу партію (див. *X. v. the United Kingdom*, заява № 7140/75, рішення Комісії від 8 жовтня 1976 року, DR 7, р. 96). Відповідно, неприпустимою є будь-яка форма примусу на виборців щодо їхнього вибору кандидатів чи партій. Слово “вибір” означає, що різним політичним партіям повинна бути забезпечена розумна можливість представити своїх кандидатів на виборах (*ibid.*; див. також *X. v. Iceland*, заява № 8941/80, рішення Комісії від 8 грудня 1981 року, DR 27, стор. 156).

109. Стосовно загального тлумачення статті 3 Першого протоколу Суд виклав у своїх рішеннях такі основні принципи (див., серед інших рішень, цитоване вище рішення у справі *Mathieu-Mohin and Clerfayt*, стор. 22 та 23, параграфи 46-51; цитоване вище рішення у справі *Ždanoka*, параграф § 115; *Podkolzina v. Latvia*, заява № 46726/99, параграф 33, ECHR 2002-II; та *Hirst v. the United Kingdom (no. 2)* [GC], заява № 74025/01, параграф 61, ECHR 2005-IX):

(i) Стаття 3 Першого протоколу на перший погляд виглядає інакше від інших положень Конвенції та її протоколів, що гарантують права, оскільки вона сформульована як обов’язок Високих Договірних Сторін проводити вибори, які забезпечують вільне вираження думки народу, а не як окреме право чи свобода. Проте, враховуючи *travaux préparatoires* до статті 3 Першого протоколу та те, яким чином це положення тлумачилося у контексті Конвенції загалом, Суд встановив, що стаття 3 Першого протоколу гарантує індивідуальні права, у тому числі право обирати та бути обраним (див. цитоване вище рішення у справі *Mathieu-Mohin and Clerfayt*).

(ii) Права, утілені в статті 3 Першого протоколу, не є абсолютними. Є місце для “обмежень, які презюмуються”, а Договірним Державам повинні надаватися широкі межі розсуду у цій сфері. (див., серед інших рішень, *Matthews v. the United Kingdom* [GC], заява № 24833/94, параграф 63, ECHR 1999-I, та *Labita v. Italy* [GC], заява № 26772/95, параграф 201, ECHR 2000-IV).

(iii) Поняття “обмежень, які презюмуються” за статтею 3 Першого протоколу є дуже важливим для визначення доречності цілей, які переслідують обмеження прав, що гарантуються цим положенням. Оскільки стаття 3 не обмежується переліком “правомірних цілей” як ті, що перелічені в статтях 8-11, Договірні Держави вільні покладатися на мету, яка відсутня в такому списку, для обґрунтування обмеження за умови, що доведено відповідність такої мети принципу верховенства права та загальним цілям Конвенції в конкретних обставинах справи. Це також означає, що Суд не застосовує традиційні тести

“необхідності” або “нагальної суспільної потреби”, що використовуються у контексті статей 8-11. Досліджуючи відповідність до статті 3 Першого протоколу, Суд в основному зосереджувався на двох критеріях: чи мало місце свавілля або відсутність пропорційності, та чи становило обмеження втручання у вільне вираження думки народу.

(iv) Проте це належить Судові визначити в останній інстанції, чи було додержано вимог статті 3 Першого протоколу. Суд повинен переконатися, що обмеження не впливають на відповідні права такою мірою, щоб зашкодити їхній суті та позбавити їх їхньої дієвості; що вони застосовані задля правомірної мети і що обрані засоби є пропорційними (див. цитоване вище рішення у справі *Mathieu-Mohin and Clerfayt*, параграф 52). Зокрема, будь-які такі умови не повинні перешкоджати вільному вираженню думки народу у виборі законодавчого органу – іншими словами, вони повинні відображати чи не суперечити потребі підтримання єдності й ефективності виборчої процедури, що спрямована на визначення волі народу через загальне виборче право (див. цитоване вище рішення у справі *Hirst (no. 2)*, параграф 62; *Hilbe v. Liechtenstein* (рішення про прийнятність), заява № 31981/96, ECHR 1999-VI, та *Melnychenko v. Ukraine*, заява № 17707/02, параграф 56, ECHR 2004-X). Будь-який відхід від принципу загального виборчого права ризикує підірвати демократичну легітимність таким чином обраного законодавчого органу та законів, які він проголошує (див. цитоване вище рішення у справі *Hirst (no. 2)*, параграф 62).

(v) Стосовно права бути кандидатом на виборах, тобто так званого “пасивного” аспекту прав, гарантованих статтею 3 Першого протоколу, Суд був навіть ще обережніший у своїй оцінці обмежень у цьому контексті, ніж коли він розглядав обмеження на право обирати, тобто так звану “активну” складову прав за статтею 3 Першого протоколу. У рішенні в справі *Melnychenko*, що цитувалося вище (параграф 57), Суд зазначив, що суворіші обмеження можуть бути застосовані до права бути обраним до парламенту, ніж стосовно права обирати. З цього приводу він дотримується думки, що хоча держави дійсно мають широкі межі розсуду при визначенні абстрактних вимог до кандидатів, той принцип, що права повинні бути дієвими, вимагає, щоб процедури визначення можливості висування містили достатні гарантії для запобігання свавільним рішенням (*ibid.* параграф 59; див. також, *mutatis mutandis*, цитоване вище рішення у справі *Podkolzina*, параграф 35).

(vi) Так само Суд вважав, що, як тільки воля народу була вільно та демократично виражена, жодні наступні зміни до організації виборчої системи не можуть поставити під сумнів цей вибір, крім наявності вагомих підстав у цілях демократичного порядку (див. *Lykourezos v. Greece*, заява № 33554/03, параграф 52, ECHR 2006-VIII).

(b) Вибірчі системи та бар'єри

110. Суд повторює, що Договірні Держави користуються широкими межами розсуду, коли йдеться про визначення типу голосування, через який опосередковується вільне вираження волі народу у виборі законодавчого органу. У цьому відношенні стаття 3 Першого протоколу не йде далі припису проведення “вільних” виборів з “розумною періодичністю” “шляхом таємного голосування” та “в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу”. З урахуванням цього застереження, вона не створює будь-якого “обов’язку запровадити конкретну систему”, таку як пропорційне представництво або мажоритарне голосування в один чи два раунди (див. цитоване вище рішення у справі *Mathieu-Mohin and Clerfayt*, параграф 54).

111. Правила у цій сфері відрізняються залежно від історичних та політичних чинників, особливих для кожної держави; велика кількість різних ситуацій, передбачених у виборчому законодавстві багатьох держав-членів Ради Європи, показує різноманітність можливих варіантів. Для цілей застосування статті 3 Першого протоколу будь-яке виборче законодавство слід оцінювати у світлі політичної еволюції відповідної країни, так що риси, які були б неприйнятними в контексті однієї системи, можуть бути виправдані в контексті іншої (див. *Pu v. France*, заява № 66289/01, параграф 46, ECHR 2005-I (витяги)), принаймні доти, доки обрана система створює умови, що забезпечуватимуть “вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу”.

112. Крім того, не слід забувати, що виборчі системи спрямовані на досягнення цілей, які інколи є мало сумісними одна з одною: з одного боку, відобразити досить точно думку народу, а з іншого – спрямувати течію думки таким чином, щоб сприяти появі достатньо чіткої та зрозумілої політичної волі. Стаття 3 Першого протоколу не передбачає, що всі голоси повинні обов’язково мати однакову вагу стосовно результатів виборів або що всі кандидати повинні мати однакові шанси на перемогу. Таким чином жодна виборча система не може позбуватися “втрачених голосів” (див. цитоване вище рішення у справі *Mathieu-Mohin and Clerfayt*, параграф 54).

113. Що стосується рівня, закріпленого виборчим порогом, слід зазначити, що у справі *Silvius Magnago and Südtiroler Volkspartei v. Italy* (заява № 25035/94, рішення Комісії від 15 квітня 1996 року, DR 85-A, стор. 116), у якій факти найбільш схожі на обставини цієї справи, Комісія висловила думку, що “4% бар'єр, який вимагався для виборів решти 25% членів Палати депутатів”, та навіть “система, що фіксувала відносно високий бар'єр” відносилися до широких меж розсуду, які залишалися за державами у цьому питанні. Комісія далі зазначила, що подібні бар'єри існували в інших європейських виборчих системах

(див. *Etienne Tête v. France*, заява 11123/84, рішення Комісії від 9 грудня 1987 року, DR 54, стор. 68, що стосувалося 5% бар'єра, який застосовувався до розподілу місць на виборах до Європейського парламенту). Нарешті, Комісія вважала, що виборчі бар'єри були спрямовані на сприяння появі достатньо представницьких течій думок.

114. У справі *Federación nacionalista Canaria v. Spain* ((рішення про прийнятність), заява № 56618/00, ECHR 2001-VI) Суд розглянув бар'єри, що були складовою системи пропорційного представництва, яка використовувалася в Автономній спільноті Канарських островів. Існували дві умови, оформлені в якості альтернатив: кандидати повинні були отримати або принаймні 30% дійсних поданих голосів в окрузі окремого острова, або принаймні 6% дійсних голосів, поданих в Автономній спільноті загалом. Суд вирішив, що така система, “зовсім не перешкоджаючи таким кандидатам, як ті, що їх висунула федерація-заявник, надавала меншим політичним групам певний ступінь захисту”.

115. Нарешті, у своєму зовсім нещодавньому рішенні, що стосувалося, серед іншого, 5% бар'єра, який застосовувався на парламентських виборах (*Partija “Jaunie Demokrāti” and Partija “Mūsu Zeme” v. Latvia* (рішення про прийнятність), заяви №№ 10547/07 та 34049/07, 29 листопада 2007 року), Суд дійшов висновку, що відповідний бар'єр не можна було визнати таким, що суперечив вимогам статті 3 Першого протоколу, тому що він заохочував достатньо представницькі течії думок та уможлиблював запобігання надмірній фрагментації парламенту.

2. Застосування наведених вище принципів у справі, що розглядається

116. У справі, що розглядається, Суд відзначає, що заявники стверджували, що мало місце порушення статті 3 Першого протоколу з огляду на той факт, що вони не були обрані до Національних зборів на парламентських виборах 3 листопада 2002 року попри результат у 45,95% голосів, поданих в окрузі Ширнак, досягнутий ДЕНАР – партією, за чийм списком вони обиралися. Вони пояснили, що їхня партія, яка на національному рівні отримала 6,22%, не змогла подолати виборчий поріг у 10% і відповідно була позбавлена парламентського представництва.

117. Суд зазначає, що національний поріг, про який йдеться, передбачений законом, у статті 33 Закону №2839, та визначає, яким чином місця в парламенті повинні розподілятися на національному рівні між різними списками та різними кандидатами. Це очевидно становить втручання у виборчі права заявників, передбачені статтею 3 Першого протоколу, що не заперечується сторонами.

118. У світлі викладених вище принципів, Суд повинен по-перше перевірити, чи відповідав оскаржуваний захід (чия передбачуваність не оспорується сторонами) правомірній меті. По-друге, Суд повинен встановити, чи мало місце свавілля і чи існував розумний зв'язок пропорційності між обраними засобами та метою, яка переслідувалася. Застосовуючи ці два критерії, Суд буде намагатися визначити, чи завдавало відповідне обмеження шкоди самій суті права на вільне вираження думки народу у розумінні статті 3 Першого протоколу.

(а) Правомірна мета

119. Суд зазначає, що на відміну від інших положень Конвенції стаття 3 Першого протоколу ні визначає, ні обмежує цілі, яким повинно слугувати обмеження. Тому їй може відповідати безліч різних цілей, за умови, що встановлено відповідність будь-якої окремої цілі принципу верховенства права та загальним цілям Конвенції у конкретних обставинах певної справи.

120. На думку заявників, поріг не слугував жодній правомірній меті, оскільки він не дозволяв великій частині населення виразити свій вибір стосовно свого представництва в парламенті. Уряд заперечив цей аргумент, стверджуючи, що метою порога було запобігти надмірній парламентській фрагментації та таким чином посилити урядову стабільність.

121. Стосовно виборчих систем завданням Суду є визначити, чи призводять правила, які регулюють парламентські вибори, до виключення деяких осіб або груп осіб з участі в політичному житті країни (див. *Aziz v. Cyprus*, заява № 69949/01, параграф 28, ECHR 2004-V) та чи можна вважати відмінності, які створюються конкретною виборчою системою, свавільними або зловживанням, або чи сприяє система окремій політичній партії або кандидату, надаючи їм електоральну перевагу за рахунок інших (див. цитоване вище рішення у справі *X. v. Iceland*).

122. Суд погоджується, що високі бар'єри можуть позбавити частину електорату представництва. Проте ця обставина сам по собі не є визначальною. Такі бар'єри можуть бути необхідним корегуючим засобом для пропорційної системи, яка завжди розумілася як така, що дозволяє вільне вираження думки народу, хоча вона й може діяти на шкоду малим партіям, коли супроводжується високим бар'єром (див., *mutatis mutandis*, *Liberal Party, Mrs R. and Mr P. v. the United Kingdom*, заява № 8765/79, рішення Комісії від 18 грудня 1980 року, DR 21, p. 225).

123. У Туреччині 10% бар'єр є загальним правилом, що застосовується без жодного розрізнення до кандидатів усіх політичних партій у якому б виборчому окрузі вони не висувалися. З 1983 року, коли було запроваджено бар'єр, багато партій з дуже відмінними

політичними уподобаннями не могли здобути будь-які місця в парламенті, не зумівши подолати бар'єр. Вибори 3 листопада 2002 року ілюструють цю позицію; не лише ДЕНАР, партія заявників, але й декілька інших партій, зокрема DYP, MHP, GP та ANAP (які отримали 9,54%, 8,36%, 7,25% та 5,13% поданих голосів відповідно), не змогли отримати місця в парламенті (див. вище параграф 18). У 1991 та 2007 роках велика кількість кандидатів, що дотримуються тієї ж політичної лінії, що й ДЕНАР, змогли вибороти місця – чи-то за списком іншої політичної партії, чи-то висуваючись як незалежні кандидати (див. вище параграфи 15 та 25).

124. На додаток, турецька виборча система, як і в багатьох державах-членах, виходить з унітарності держави. Згідно зі статтею 80 Конституції, депутати представляють “усю націю”, а не “регіони чи осіб, які їх обрали” (див. вище параграф 29); це саме через унітарну природу турецької держави. Кожна провінція представлена в парламенті принаймні одним депутатом. Решта місць розподіляється відповідно до кількості жителів, таким чином забезпечуючи представництво усієї національної території (див. вище параграф 32). Це результат вибору, зробленого парламентом, що відображає конституційний лад країни та ґрунтується на політичних і інституційних критеріях. Це само по собі не суперечить статті 3 Першого протоколу, яка, у принципі, не зобов'язує Договірні держави приймати виборчу систему, яка гарантує парламентське представництво партіям в основному з регіональною базою підтримки незалежно від голосів, поданих в інших частинах країни. З іншого боку, проблема може виникнути, якби відповідне законодавство позбавляло такі партії парламентського представництва (див. вище параграф 121).

125. Нарешті, конвенційні органи загалом погоджувалися, що виборчі бар'єри спрямовані в основному на сприяння виникненню достатньо представницьких течій думки у країні (див. цитовані вище рішення у справах *Silvius Magnago and Südtiroler Volkspartei* та *Etienne Tête*; див. також подібне рішення, цитоване вище, у справі *Partija “Jaunie Demokrāti” and Partija “Mūsu Zeme”*). Отже, Суд підтримує висновок Палати, що втручання, яке розглядається, мало правомірну мету запобігання надмірній та шкідливій парламентській фрагментації і таким чином зміцнення урядової стабільності.

(b) Пропорційність

126. Посилаючись на рішення Конституційного Суду від 18 листопада 1995 року, Палата зазначила, що хоча поріг був високим він не перевищував рівень, що був у межах розсуду національних органів у цьому питанні, оскільки як такий він не міг перешкодити виникненню політичних альтернатив у суспільстві. Заявники не

погодилися з висновком Палати, тоді як Уряд попросив Суд підтвердити його.

127. Суд зазначає, що національний 10% поріг, що застосовується у Туреччині, є найвищим з усіх бар'єрів, які застосовуються у Європі (див. вище параграф 64). Для того, щоб перевірити чи не є він непропорційним, Суд відповідно спочатку оцінить його рівень у порівнянні з бар'єром, який застосовується в інших європейських країнах. Потім Суд вивчить корегуючі заходи та інші запобіжники, які його супроводжують.

і. Складові порівняльного права

128. Заявники стверджували, що поріг, який застосовувався у цій справі, не відповідав “спільній демократичній політичній традиції” європейських країн.

129. Суд зазначає, що виборчі бар'єри не є рідкістю у виборчих системах Європи і що вони існують різного виду залежно від типу виборів та контексту їх використання. Аналіз виборчих бар'єрів, запроваджених у державах-членах, показує, що, крім Туреччини, лише три держави обрали високі бар'єри. Ліхтенштейн зафіксував поріг на рівні 8%, Російська Федерація та Грузія – 7%. Третина країн застосовують 5% бар'єр, а 13 країн обрали нижчий показник. Інші країни, які мають систему пропорційного представництва, не використовують бар'єри. Бар'єри також різняться залежно від того, застосовуються вони до партії чи коаліції, а деякі країни запровадили бар'єри для незалежних кандидатів (див. вище параграфи 60-63).

130. Суд також надає важливості поглядам, висловленим органами Ради Європи, які погоджуються з винятково високим рівнем турецького національного бар'єра та закликали до його зменшення. У своїй Резолюції від 18 квітня 2007 року, у якій наголошується на міцному зв'язку між представницькістю демократії та виборчими бар'єрами, Парламентська Асамблея Ради Європи вказала на те, що “в усталених демократіях на парламентських виборах не повинно існувати бар'єрів, вищих за 3%”. Ця позиція була повторена в Рекомендації Парламентської Асамблеї 1791 (2007) (див. вище параграфи 52 та 53). На додаток, у документах стосовно Туреччини, а саме в Резолюціях Парламентської Асамблеї 1380 (2004) та 1547 (2007), а також у звіті “Спостереження за парламентськими виборами в Туреччині (22 липня 2007 року)”, підготовленому Комітетом *ad hoc* Парламентської Асамблеї, органи Ради Європи закликали Туреччину, поряд з іншими рекомендаціями, змінити свій виборчий кодекс з тим, щоб зменшити 10% бар'єр.

131. Проте наслідки виборчого порога можуть різнитися від однієї країни до іншої, а різноманітні системи можуть переслідувати різні, навіть суперечливі, політичні цілі. Одна система може

зосереджуватися більше на справедливому представництві партій у парламенті, тоді як інша може бути спрямована на уникнення фрагментації партійної системи та заохочувати формування правлячої більшості однієї партії у парламенті (див. вище параграф 55). Жодна з цих цілей не може вважатися необґрунтованою сама по собі. Тим більше, що роль, яку відіграють бар'єри, різниться залежно від рівня, на якому вони встановлені, та партійної системи в кожній країні. Низький бар'єр усуває лише дуже дрібні групи, що ускладнює формування стабільних більшостей, тоді як у випадках, коли партійна система є сильно роздрібненою, високий бар'єр позбавляє багатьох виборців представництва (див. вище параграфи 58 та 59).

132. Велика різноманітність ситуацій, передбачених у виборчому законодавстві держав-членів Ради Європи, показує розмаїття можливих варіантів. Це також показує, що Суд не може оцінити конкретний поріг не беручи до уваги виборчу систему, складовою якої він є, хоча Суд може погодитися з твердженням заявників, що виборчий бар'єр у розмірі біля 5% більше відповідає спільній практиці держав-членів. Проте вже зазначалося, що будь-яке виборче законодавство слід оцінювати у світлі політичної еволюції відповідної країни, так що риси, які були б неприйнятними в контексті однієї системи, можуть бути виправданими в контексті іншої, принаймні доти, доки обрана система створює умови, які забезпечать “вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу” (див., серед інших, цитоване вище рішення у справі *Mathieu-Mohin and Clerfayt*, параграф 54). Тому Суд повинен тепер оцінити наслідки корегуючих та інших запобіжних засобів, якими супроводжувалася система, яка оскаржується.

ii. Корегуючі та інші запобіжні засоби

133. Уряд стверджував, що турецька виборча система містить корегуючі засоби, які спрямовані на збалансування негативних наслідків виборчого бар'єра. У цьому зв'язку Уряд заявив, що, як було підтверджено виборами 22 липня 2007 року, заявники могли бути обраними на виборах 3 листопада 2002 року, якби вони висувалися як незалежні кандидати або якби їхня партія, DEHAP, вступила у виборчу коаліцію з однією з великих партій.

134. Суд зазначає, що заявники насправді не заперечували твердження Уряду, що застосування зазначених видів виборчої стратегії могло дати їм реальний шанс бути обраними до парламенту. Однак, вони наголосили на важливості політичних партій у представницьких демократіях, стверджуючи, що ні незалежне балотування, ні створення альянсів не могло замінити незалежні політичні партії, які відігравали надзвичайно важливу роль як основоположні складові демократії.

135. Тому Суд повинен вирішити, чи можна розглядати альтернативні варіанти, на які посилався Уряд, як засоби для пом'якшення негативних наслідків виборчого бар'єра.

136. Стосовно можливості балотуватися в якості незалежного кандидата, Суд, як і Палата в параграфі 71 її рішення, наголошує на незамінному внеску, який роблять партії у політичну дискусію. Вони діють і як інструмент, який громадяни можуть використовувати для участі у виборчих дебатах, і як трибуна, через яку вони можуть висловити свою підтримку різноманітним політичним програмам (див., *mutatis mutandis*, цитоване вище рішення у справі *United Communist Party of Turkey and Others*, стор. 17, параграф 25). Тому партії можна відрізнити від інших політичних гравців, таких як незалежні кандидати, які, як правило, базуються в одній місцевості. Також Суд зазначає, що в Туреччині незалежні кандидати зазнають низку несприятливих обмежень та умов, які не застосовуються до політичних партій. Вони повинні внести гарантію, їхні імена не друкуються на виборчих бюлетенях, які видаються на прикордонних постах та у великих аеропортах, і вони не можуть поширювати повідомлення на телерадіоканалах, тоді як усім політичним партіям спеціально надається час на телебаченні й радіо (див. вище параграфи 36 та 39).

137. Суд зазначає, проте, що цей метод не можна вважати недовірливим на практиці. Зокрема, на виборах 22 липня 2007 року малі партії змогли уникнути впливу бар'єра шляхом висування незалежних кандидатів, за допомогою чого вони успішно здобули місця. Наприклад, ДТР, наступниця ДЕНАР, змогла сформувати парламентську групу після здобуття двадцяти місць у парламенті (див. вище параграф 25).

138. Справді, цей результат був по суті наслідком того, що замість висування своїх кандидатів від свого імені опозиційні партії обрали стратегію, яку можна назвати “незалежні кандидати, підтримані партією” (див. вище параграф 23). Той факт, що незалежним кандидатам не було потрібно долати будь-який бар'єр, значною мірою сприяло прийняттю такої виборчої стратегії, попри зазначені вище обмеження (див. вище параграфи 36 та 39). Тим не менше це був тимчасовий заміник порівняно зі становищем кандидата, який офіційно висувався його чи її політичною партією.

139. Те саме стосується можливості формування виборчої коаліції з іншими політичними групами. Суд зазначає у цьому відношенні, що стаття 16 Закону №2839 забороняє партіям представляти спільні списки та брати участь у парламентських виборах шляхом формування цілком законних коаліцій. Як зазначив Уряд, політичні партії розробили виборчу стратегію, яка дозволяє їм обійти цю заборону. Використання цієї стратегії дало практичні результати, особливо на

виборах 1991 та 2007 років. Напередодні виборів 20 жовтня 1991 року було сформовано два альянси під прапором двох великих політичних партій. У такий спосіб деякі малі партії, у тому числі НЕР – попередниця ДЕНАР, змогли здобути вісімнадцять місць у парламенті (див. вище параграф 15). Така ж виборча стратегія дали плоди й на виборах 22 липня 2007 року (див. вище параграф 24).

140. Утім, оскільки 45,3% голосів на виборах 3 листопада 2002 року (близько 14,5 мільйонів) були подані за неуспішних кандидатів, ці виборчі стратегії можуть мати лише обмежений ефект. Як зазначила Палата в параграфі 73 свого рішення, те, що така велика група електорату не була врешті-решт представлена в парламенті, навряд чи узгоджувалося з надзвичайно важливою роллю, яку в представницькій демократії відіграє парламент, що є головним інструментом демократичного контролю та політичної відповідальності і повинен відображати якнайкраще прагнення справді демократичного політичного режиму.

141. Однак, слід зазначити, що, як відзначали багато аналітиків, вибори листопада 2002 року проходили у кризовій обстановці, що було пов'язано з багатьма різними чинниками (економічна та політична кризи, землетруси тощо – див. вище параграфи 12 та 20). У цьому зв'язку, видається важливим той факт, що три партії, які формували правлячу коаліцію після виборів 1999 року, не змогли подолати 10% бар'єр і таким чином були позбавлені парламентського представництва (див. вище параграф 20).

142. Крім того, загальний аналіз парламентських виборів, які проводилися після 1983 року, показує, що дефіцит представництва, який спостерігався після виборів листопада 2002 року, міг частково пояснюватися обставинами контексту, а не лише високим національним бар'єром. З цього приводу слід зазначити, що за винятком тих виборів, частка голосів, поданих за неуспішних у кінцевому підсумку кандидатів, ніколи не перевищувала 19,4% (19,4% у 1987 році, 0,5% у 1991 році, 14% у 1995 році та 18% у 1999 році). Частка голосів за кандидатів, які не змогли здобути місце, навіть впала до 13,1% на виборах 22 липня 2007 року (див. вище параграф 49).

143. Нарешті Суд зазначає, що політичні партії, на яких негативно позначався високий 10% бар'єр, зуміли на практиці виробити стратегії, за допомогою яких вони можуть пом'якшити деякі з його наслідків, хоча такі стратегії також суперечать одній з проголошених цілей, які переслідує виборчий бар'єр, а саме уникнути парламентської фрагментації (див. вище параграфи 60 та 125).

144. Суд також надає важливості ролі Конституційного Суду в цьому питанні. Тоді, коли діяла Конституція 1961 року, Конституційний Суд, ґрунтуючи своє рішення на принципах демократичної держави та плюралізму, відхилив ідею застосування

“звичайного порога” у кожному виборчому окрузі (див. вище параграф 40). Пізніше, після схвалення Конституції 1982 року, розглядаючи питання виборчих систем, Конституційний Суд вирішив, що законодавчий орган не мав необмежене поле для розсуду в цьому питанні і не міг схвалити “заходи, які спрямовані на обмеження вільного вираження думки народу, або підкорюють політичне життя пануванню політичної партії, чи руйнують багатопартійну систему” (див. вище параграф 41).

145. У своєму рішенні від 18 листопада 1995 року Конституційний Суд відійшов від своєї практики за Конституцією 1968 року (див. вище параграф 40), розглядаючи підставу для існування бар’єра, який оскаржувався, як корегуючий засіб до загального принципу пропорційності, за допомогою якого можна було уникнути надмірної та шкідливої парламентської фрагментації. Погоджуючись з тим, що бар’єри обмежували “право обирати та бути обраним”, Конституційний Суд зазначив, що вони були прийнятними за умови, що вони не перевищували нормальні межі, і відповідно вирішив, що 10% бар’єр узгоджувався з конституційними принципами. З іншого боку, посилаючись на принцип “справедливого представництва”, він оголосив недійсним виборчий бар’єр у 25% для розподілу місць всередині провінцій. Отже, Конституційний Суд заявив, що конституційні принципи справедливого представництва та урядової стабільності повинні обов’язково поєднуватися таким чином, щоб збалансовувати та доповнювати один одного (див. вище параграф 43).

146. З наведених міркувань можна побачити, що Конституційний Суд, пильнуючи з метою запобігання будь-яких надмірних наслідків оскаржуваного виборчого порога шляхом пошуку точки рівноваги між принципами справедливого представництва та урядової стабільності, забезпечує гарантію, яка призначена не допустити, щоб відповідний бар’єр позбавив сутності право, закріплене в статті 3 Першого протоколу.

iii. Висновок

147. Як висновок, Суд вважає, що загалом 10% виборчий поріг видається надмірним. У цьому зв’язку він погоджується з органами Ради Європи, які наголосили на винятково високому рівні порога та рекомендували його пониження (див. вище параграфи 57 та 130). Такий бар’єр змушує політичні партії користуватися стратегіями, які не сприяють прозорості виборчого процесу. У цій справі, однак, Суд не переконаний, що, даючи йому оцінку у світлі конкретного контексту виборів, які розглядалися, та враховуючи супроводжуючі його корегуючі засоби та інші гарантії, які обмежили його вплив на практиці, цей бар’єр мав наслідком завдання шкоди сутності прав, які гарантовано заявникам у статті 3 Першого протоколу.

148. Отже, порушення цього положення було відсутнє.

НА ЦИХ ПІДСТАВАХ СУД

Постановляє тринадцятьма голосами проти чотирьох, що було відсутнє порушення статті 3 Першого протоколу.

Учинено англійською і французькою мовами та оголошено під час публічного слухання у Палаці прав людини в Страсбурзі 8 липня 2008 року.

Вінсент Бергер
Юрисконсульт

Боштян М. Зупанчіч
Голова

Згідно з пунктом 2 статті 45 Конвенції та пунктом 2 правила 74 Регламенту Суду до цього рішення додається спільна окрема думка суддів Тулкен, Важіч, Ягер та Шікути, що не збігається з думкою більшості.

V.M.Z.
V.B.

[Прим. пер. – український переклад окремої думки відсутній]

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2012

Офіційними мовами Європейського суду з прав людини є англійська та французька мови. Цей переклад було замовлено за підтримки Трастового фонду з прав людини Ради Європи (www.coe.int/humanrightstrustfund). Переклад не є обов'язковим для Суду, також Суд не несе жодної відповідальності за його якість. Він може бути завантажений з бази даних рішень Європейського суду з прав людини HUDOC (<http://hudoc.echr.coe.int>) чи будь-якої іншої бази даних, з якою Суд поділився цим перекладом. Переклад може бути відтворено у некомерційних цілях за умови цитування в повному обсязі назви справи, а також зазначення наведеного вище копірайту та згадки про Трастовий фонд з прав людини. Якщо планується використати будь-яку частину цього перекладу в комерційних цілях, прохання звернутися за адресою publishing@echr.coe.int.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012 [or subsequent year].

The official languages of the European Court of Human Rights are English and French. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court, nor does the Court take any responsibility for the quality thereof. It may be downloaded from

YUMAK AND SADAK v. TURKEY JUDGMENT

the HUDOC case-law database of the European Court of Human Rights (<http://hudoc.echr.coe.int>) or from any other database with which the Court has shared it. It may be reproduced for non-commercial purposes on condition that the full title of the case is cited, together with the above copyright indication and reference to the Human Rights Trust Fund. If it is intended to use any part of this translation for commercial purposes, please contact publishing@echr.coe.int.

© Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme, 2012

Les langues officielles de la Cour européenne des droits de l'homme sont le français et l'anglais. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour, et celle-ci décline toute responsabilité quant à sa qualité. Elle peut être téléchargée à partir de HUDOC, la base de jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme (<http://hudoc.echr.coe.int>), ou de toute autre base de données à laquelle HUDOC l'a communiquée. Elle peut être reproduite à des fins non commerciales, sous réserve que le titre de l'affaire soit cité en entier et s'accompagne de l'indication de copyright ci-dessus ainsi que de la référence au Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme. Toute personne souhaitant se servir de tout ou partie de la présente traduction à des fins commerciales est invitée à le signaler à l'adresse suivante: publishing@echr.coe.int.